

☼☼☼ С О В Е Т Т У Р Г У З У Г ☼☼☼

ТЫВА ТӨӨГҮЗҮНҮН ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ҮШКҮ ДОКТОР

Тываның төөгүзүнө хамаарыштыр өртем-шынчыл аялдарын кылгаш, төөгү өртемнеринин доктору деп өртем чадазын моюн мунда чүгө ийи киж, В. И. Дулов болгаш хакас өртемден Л. Р. Кыласов чедип алган турган. Олар Тывага кыдыг-ла үр ажалдап база чурттааза-да болза, республиканын төөгүзүн өренип, шынчилер талазы-биле үнелиг өртем ажалдарын кылганнар. Тыванын чурт музейинин өртем ажалдакчызы турган С. И. Байштейн «Тыва улустун тыптып келгени болгаш төөгүзү этнография» (этнография — улустарнын материалдык болгаш угаан-болал культуразын шынчыл өренип өртем) деп темалыг доктор диссертациянын СССР-нин Эртемнер акадминистрациянын П. Н. Миклухо-Маклай атыг этнография институтунун өртем чөвүленини хуралына чоотка чаа камгалаан. Ол болза С. Байштейндин чээрби чыдарнын дургузунда чорудуп келген өртем-шынчил ажалдарын түнели болур.

Н. Н. Миклухо-Маклай атыг этнография институтунун өртем чөвүленини хуралына С. И. Байштейн доктор диссертациян камгалат турла, төөгү өртемнеринин докторлары Г. Е. Марков (Москвадан), В. Л. Моносов атыг Курган университетин, А. П. Смирнов (СССР-нин Эртемнер академиянын этнография институту), С. А. Токарев (база этнография институту) болгаш академик А. П. Окладников (Новосибирск хоорай) олар өртем-шынчил ажалды белин-биле үнелиг, тыва улустун дугайында төөгү өртемге чүгүдү салымлыкын кылдыр санааннар.

«Тыва улустун тыптып келгени болгаш төөгүзү этнография» деп темалыг монография (монография — калдыг бир адырып бугу тала-биле шынчилер көргөн өртем ажалды-дыр). С. И. Байштейн чогаалып турган мунунда хей саныг өртем ажалдарын бижээн. Чыжаа, Тыванын төөгүзүне хамаарыштыр оң бижээн, өртем ажалдары тускай номнар азы чүдүлөр кылдыр парлаттыган. Оң аңгыда бо чылын парлаары-биле С. Байштейндин үш өртем ажалдарын өрүлгөме база кырген.

Доктор диссертациянын камгалаан Байштейндин ол монографияны тываларнын тыптып келгенин болгаш төөгүзү этнографиянын баштайгы, бүтү талазы болгаш ханы шынчилеттин өртем ажалы бооп турар. Автор бодунун хооруннар, чөөгөлөр, кажегелер

казып көргөн шынчилеринден аңгыда, хей саныг архив материалдарын база калбаа-биле ажыглаан. Чыжаа, өртемден Ф. Я. Конун 1902—1903 чылдарда Тывага шынчилер кылып чоразан экспедициянын хүн демделгелеринин хей нурууун СЭКП ТК-нын чынында Марксизм-ленинизм институтун Тал партияктинден аш Байштейн тыпкаш, болу-нун өртем ажалына ажыглаан.

Монографиянын бири кезинде тыва улустун тыптып келген төөгүзүнүн кол айтырыгларын кырген. Ол бири кезек бодунун элчээне үш ажалдарын тургустунган: бирээде, тыва аймак улус болуп тургустунган чедир Тыванын этнографтыг төөгүзүнүн кол үе-чадалары; ийинде, XIX чүс чылда болгаш XX чүс чылдын эгезинде тываларнын этниктиг составы; үшүт, тыва деп аймак улустун тургустунганын айтырыглары. Монографиянын ийги кезеэн «Тываларнын материалдык культуразы болгаш Азиянын көшкүн улустарнын этнокультура төөгүзүнүн айтырыглары-биле холбайтыр тыва калыктарын тыптып келген төөгүзүнүн айтырыглары» деп алаан.

Оң ол ийги кезеэн тос ажалдарын тургустунган. «Тываларнын мал ажалы», «Тываларнын көшкүн амыралынын хевирлери болгаш төөгүзү хөгжүдээзинин айтырыглары» деп чүдүлери бири ажал кырген. Тожу болгаш Тер-Хаз девисаринге ийи ажалын тыптып келген төөгүзүн болгаш хөгжүдээзин ийги ажал тоодаргай тайылбырлаан. Транспорт херекселдеринин төөгүзүн үшкү ажал айткан. Мал, аныкыр, балык ажал-агынын сайырап келген төөгүзүнүн айтырыгларын дөрткү ажал таптырдылар. Тывага өгүш, чазырын болгаш эт-херекселдерин тыптып база сайырап келген төөгүзүнүн айтырыгларын сески ажал тоодаргай айткан.

Өртем ажалын сөөлүгү үшкү кезеэн «Нитилел болгаш өг-бүдө харылаалары. Угаан-болал культуразы» деп алаан. Үшкү кезек беш кол ажалдарын тургустунган. Көшкүн мал, ийи амыралыг чоразан шаадыкы тываларнын нитилел харылааларын ийи оозагай байдалын айтырыгларын үшкү кезектин бири ажалда автор тоодаргай тайылбырлаан. 1757 — 1911 чылдарда үргүлчүлүн маньчжур-кыдат дарлал Тыванын хөгжүдээзин дыка саада талазы.

нын болгаш күш-ажылчы ара-тарны аар-берге хилинчек-човулаага таварыштырып келгенин база дагытык ажалдарын чедир Тываларнын мадырыг демиселин диссертациянын сөөлүгү кезеэнин бири ажалда оңалган айткан.

Монографиянын үшкү кезеэн ийги ажал «Өг-бүдө болгаш өгеленишкени», үшкү ажал «Чонун билги, аас чогаалы болгаш оюнлары», дөрткүн — «Баасталга-силбишкени уран чүдү», бешки ажал «Шажын чүдү» деп алаан. Тыва улустун амыралынын болгаш культуразын хөгжүп келген төөгүзүнүн бо чүдүдө айтырыгларын тайылбырын автор бодунун диссертацияны тодаргай айткан.

Чөөн чүдүн улустарнын ажал-агы болгаш культура хөгжүдээзинге Россиянын депингел ролун дугайында К. Маркстын, Ф. Энгельстын кылган түнелин шынчыл монографтыг шынчилелди материалдары база катан балдыкп турар. Орустун материалдык болгаш угаан-болал культуразы тыва улустун хөгжүдээзинге депингел салдарын чедиргенин диссертацияда тодаргай чижиктер-биле айттыр көрсөткен.

Тыва улустун салым-чолуна Октарын социалист Улут революциясы, ленини Коммунист партия төөгүзү чаагай салдарын чедиргенин автор оңалган демделгелер. Октар революциянын чырыктыгы херек-биле Тыванын национал-кастгалыг революцияны 1921 чылда тилчел болгаш тыва улустун ийги кезеэн база дагытык ийи калдыр дарлалында кастгал. Совет Эвилелин акадминистрациянын улут дугаалыгына дагын тыва улус хөгжүдээзин капиталыг ажал орунун кырген болгаш социализм шынчилел бажыны улусчу өг-бүдө чыгарыны чыдарында кылган. СССР-нин составында Тыва Арат Республиканың ки туралы кырген (1944 чылдын октябрында) тыва улустун салым-чолуна өг-бүдө чүдүлө-диг үе-чала болган деп С. И. Байштейн диссертациянда айттыр.

СССР-нин Эртемнер академиянын этнография институтунун өртем чөвүлени С. И. Байштейнге төөгү өртемнеринин доктору деп өртем чадазын 27 бадмалашканын атууга бир үн-биле тыккан.

А. ДУГЕРЖАА,
«Билэг» нитилелин кижигүнү.

Аныкыр черлери-биле керээ чарып, сымналар дээр аңгылар артып, шааннак чаагай чыды сиңген тайга, сынарже айтанымандан бээр каш хүнер артык. Республиканын хоочун-даа, анык-даа аңчылары көрдүгүн план баугаар 150 сымны аңнап, оларын улут үнелиг мыйзамы болгаш эдлин, кезин дужаар сорулгалылар. Сымны мыйзамын халында «платонин» деп эмин чурттуу эм кылмы фабрикаларда кылмы, мыйзамын болун калдыртып, дагытык чурттарже экспорт барааны кылдыр үндүрүп турар болтай.

Кызылда сымны мыйзамы хүдөп алыр пунктта баштайгы аңнаашкыны олачы кирип эгелгел. Олар шынчыл талазы-биле бири сорттууга хамаарып турар. Бедик шынчыл мыйзамы Улус-Хемден аңчы эш Донган. Каа-Хемден Ф. Никитин, С. Бочкарев, Турданан аш Петрович олар аңкып дужааган.

БО ЧУРУКТА: хоочун мыйзам халыкчырыкчы Я. Горбунов анык аңчы В. Буторкинге мыйзамы калчар белегээрин айтты берип турары.

В. РАЧОВСКИЙНИН фотоу.

Чаа өөредилге чылынга уткуштур Белеткелди соңгаарлатпас

Тожу районда Ий 8 чыл болгаш Ий калдыкыла школаларында каттышкан партия организаациянын элчегел хуралына школаларын 1969-70 чаа өөредилге чылынга белеткелдин дугайын чугаашкан.

Ий 8 чыл школазы (директору эш Е. Базы) бо чылын 1000 кубометр одаар мыш белеткээр тургаш, 300 аңгы кубометр белеткээр болгаш мыш белеткелди үргүлчүлүн турар. Оң 280 кубометр школа чылында дүктүрүп алган 5000 хире тугуу херекээр тургаш, 2500-тү тын алган. База алаң чугай бар.

Ий калдыкыла школанын септелгеге херекээр материалдары колдунда бар деп школа директору эш А. Маады иреткеш. Школада 8 нечакы аде салырына херекээр 400 тугуу бар. Соңга школалар шил база олафа, кызы-бүрү будуктар, кадагар херекелге чедер, а чүдө чугайлашына херекээр сымна чок. Оң ийи калдыкыла школанын соңга талазына Ий хемин суун бугалап экилгел, эштер хөөлөк тургузар деп турары болу.

Бичаала-даа школаларын чаа өөредилге чылынга белеткелди кошкан чоруп турар деп хурал демделгел. Ий 8 чыл

школазы септелгеге херекээр олафа, соңга будуктар көп будук, кадага, соңга шил дээр шил дээр мыйзам чугула чүдүлери амы-даа тыптыгы алаан. Интернаттыг шаадын чарып соңга тургузар, алаа херекээр 18 кубометр мананы райпром-хотан база сөөртүп алаан.

Бичаага Ий калдыкыла школазында байдал оң дээрдеес. Школа бо чылын 1000 аңгы кубометр одаар мыш белеткээр тургаш, бөгүнге чедир чыгыс топан-даа белеткелди, а мыш белеткелди амы чаа кирип турар.

Школаларын кайма-даа башкы кадрлар-биле четче хандыртмайып турар, кайма-даа школада орус дил башкылар чыгыс-даа орус башкы чок. Бичаага Ий калдыкыла школазы районо дагытыр башкы кадрлар-биле школан чечелер дугайында министрстводан калдыг-даа ажал салбай, а чүдө 10 класс доосканын-биле тутуштурушаан турар.

Септелгеге херекээр чүдү турар материалдарын дарыг тыптыгы алаан. 1-инт белеткел школаларын чаа өөредилге чылынга болон тургузар дугайында хурал хуралы тодаргай шынчыл хулаа алаан.

М. ЭГЕН.

Четчелээшкенин чугулазы

Өөредилге чылы доогулаа, чаа өөредилге чылынга белеткел ажалдары школаларда эгелгел. Калдыг чыла белеткелди, бир кол айтырым болза, башкыларын четчелээшкенин баш удуш, өөреникчилерин сайына, класстар айы-биле хулаадазын дүктүрүп тургузары болур. Четчелээшкенин школа бүрүзү ийи тургузар турар. Маада холбайтыр бистин Кара-Хол ортукм школаларында байдалды бижил көрсөт.

1968-69 өөредилге чылында ук айтырымын чурт баугаар чорудуруп ошпаанда кылгаш, районга кырген. Ук школага өөредилгенин шынчыл чыл-чыла да дыка куду деңгелде болуп келген. Бичаага орус дил, математика өөреникчилерин били дыка кошкан. Оң кол чыдааган, ол өртемнерин башкыларын кылып тускай дооскан өртем-ниг кижилер-биле хандырап келгени болур. Бо өөредилге чылында байдал база да мурунку чылдардан дээрден. Эртен улудуларын түнели 82-84 хуудан өрүлгөй турары тодаргай херек болур.

Моон бир кол чыдааган районун талазында 1968-69

өөредилге чылынга школа диссертация кырген башкылар четчелээшкенин оңаа кичээниин салбаанында. Чүд дээр, 5-9 класстарга ийи дээр өртемге орус дил башкыларын чаагай турар, оларын чыгыс-даа келбөө.

«Ам-даа башкылар келер, септелгеге чорудулар бис» деп алаан турар. Өөредилге-даа эгелгел. Ук школаның 8-9 класстарын өөреникчилери 20 хонгута орус дил кылаан «хос эрттир» келген. Аражак бергенде келерге, школанын дирекциясы биология, математика башкыларын орус дилды башкыларды ужура таварышкан. Ол кылып ийи математик чыгаан турар, оң чүдө бирээни чоруткан.

Мындыг чүдүдү база өөреник көрө деп болар мен. Бистин Кара-Хол ортукм школалары тускай өртемге 12 аге класс башкы бар. Оларын 3-ү дээр өртемге. Эге класстарга ажалдар класс чок болганын биле ийи дээр өртемге, бир ортукм өртемге башкылар үстүкү

Б. БАРЕА,
Кара-Хол школанын директору.

Чараш чечектер хөй-ле болзун

Пенсия ап эгелээминде бээр чеди чыл эртти. Бо үнелг дүргүзүдө хөй-ияти ажалына кырыяндан аңгыда, чечек тарып өстүр ажалга чыгыткан. Баштайгы чылдарда таварышкан, тыптыг чечек бургуз тарып, олутуу турган.

1965 чылда «Четоводство» деп журналды чыгып алган. Кыда бижиттинге сүмелери аңгылап эгелээмин чөрө аки болган. Бо журналда азы-бүрү чечектер дугайы, оларын ажалып, өстүрүлгелер ажалыг дээр өске-даа олду, ажалыг чүдүлери бижип турар. Оң аңгыда чечек үреник кайып чыгып алырын дугайында тускай будуктар берип турар. Чечек тарырынга мыйзамдыг кижилер-биле ол журналды дагытыр чагаалажып эгелгел, аныктыг сүмел, чараш өңү чечек үрениктерин хөйүп ап турар апарган мен.

Ам харын-даа өске хоорайларын сандылары, школалары, мээр өстүрген чечектеринин үренин чыгып ап турар апарган. Москван, Ленинградтын, Довла-Ростовтун, Украинанын, Улан-Удэтин, Алтайнын, Псковтун болгаш өске-даа хоорайларын кижилери менден чечек үренин алган. «Тыва деп чедер келген чечек-тир» деп улус чугаалажыга болон кижинин салгыны өөрчүтүп болтай. Нити-зи-биле 2490 аңгы чага мээр кээп турар.

Тыванын школаларын мээр өстүрген чечектеринин үренин база-ла ап турарлар.

П. СИМАКОВА,
пенсияер.

Кара-Хаак суур.

ЭПТЕШПЕС БИС

Танды районун «Элегес» совхозта эш-хуузуун суду хөй-иятинин корум-чурумун уречкилерин-биле демиселди чорудуп, оларын аде кижиндер хемчеглери ап келген. Бо чылын совхозта эш-хуузуун судуна 5 херекти үш шынчилер көргөн. Сөөлү болуп эркен эш-хуузуун судуна «Элегес» совхозта чурттап турар хамаатылар Бочкарев, Афанасьев оларын херан сайгарып көргөн. Бочкарев ам кала-даа ажалдаа, а Афанасьев совхозтун слесари. Олар дыштангыла хүнерилде нитинин корум-чурумун халдып, клубка лон-сода үндүрген, чонун культурут дыштангылаа шалтыткан, оларын амыр-дыкын үрэн. Афанасьев сөөлү үеде арагаже хандыктын, ажал шажы үзөр, оораныр апарган. Бо улаада совхозтун сүт сөөртүр машиназын кезектерин оорлаан. Афанасьев сүттан өршөөл дилеп, бургузун минип ужурут тургаш, харын бодунун улут туразын көртүрүп, сүт кижинин дорамчылаан. Оң херээ улус судунче шалтыткан.

Суду алурушкан санал берген киж бүрүзү корум-чурт уречкилерин четтестерин шыгыг буруу шалкан. Эш-хуузуун суду оларга чогуур хемтегн оналган.

Н. ХОНО-ОЛ.

Шыдыраа

Б. СПАСКИЙ МУРНАВЫШААН

Делегет чемпион деп ат дээр маргылдаа Т. Петросов биле Б. Спасскийн аразына оң сески салгы хайым болган. Сан 9,5:8,5 болуп, Спасский мурнавышаан.

ТУНЦЕЛ ОЮННАРГА

КИРЖИР

Гроссмейстерлер Васюков, Гипсис, Либераон, Таймазов, Фурман, Холмог, Штейн, а база ол мыйзам мастерлер Аврелин, Жуковичкин, Курейчик, Платонов, Тумалова олар СССР-ни шыдыраа чемпиондыг түнел оюнчарына киржир өртен чедип алган. Бо чылын болуп ол чемпионат делегет маргылдаанын киржир.

Редакторун ораакчымы
С. К. ШОВГУ.

Кино

ИЮНЬ 5-ТЕ

«НАВЫРАЛ»: Киночыныды 10, «Бриллиантыг хол» 12, 2, 4, 5, 55, 7, 50, 9, 45 шагтарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Нолумб» деп хемелен калган оол 1, 1, 50, «Барыдаа херек» 11, 50, 3, 40, 5, 30, 7, 20, 9, 15 шагтарда.

«КАА-ХЕМ»: «Виззи» (1-ти, 2-ти сериялары) 3, 4, 5, 8, 30 шагтарда.

Республиканын чурт-шынчил музейинге орус болгаш тыва дилды билер, моол дилга чугалап шылаар экспурсов-массовик негетинин турар.

Республиканын Алдан-маадыр атыг чурт-шынчил музейинин дирекциясы.

РЕСПУБЛИКАНЫН САНИТАР-ЧЫРЫДЫШКЫН

БАЖЫНЫ.

Чагаалажып ойнаңар

Мен чагаалажып ойнаар № 1407 турнирге киришкен, спорттун кө хевиринге чедип алган бири разрядымын бадмал алдым.

Чагаалажып ойнаар бо Бүгү-эвиле турнир шыдыраачыларын биле-мергенди байдалыга улау ужуру-дугайы бүрүн чорудуп. Оң ажалыг чүдү, ойна турар экиниг болгаш бодунун көштерин шыдыраа хөүгөме салып алган, кайы көшү кыдырын далаш чок сайтарын бодунун артымын бээр-дир. Бүгүредиг ийилин алган, ол көшүн ойнап турар экиниг чагаала бижип чорудуп өөр. Бичаар-ла уламчылар. Бир кижип мпчар каш-даа кижип-биле ойна болур.

Ам № 1472 турнирде кирип алган, ойнаа эгелей бердим. Бичаар ойнаар күзедиг шыдыраачылар бар болза, оларга Бүгү-эвилелдин чагаалажып ойнаар турнирлерин организаастап турар чериң аразын бижип оң мен: Москва хоорай, Г-19, Н. В. Гольд атыг булаар, бажың № 14. СССР-ни шыдыраа федерациясыга деп бижип. Бо адресе бижип, турнирге киржирин дилгиз билдир-шкенин шыдыраага боду-лун разряд дегенеринин көрө Советке, азы күш-культура болгаш спорт комитетинге таңма баады тыптыг хулааган комар.

Улут-Хем районда шыдыраачы Белек Хемчик бо турнирге база чедикчиле ойнап турарын билер мен.

Бистин республикада шыдыраа спорт масалыг апарган. Республиканын күш-культура болгаш спорт комитетинин шыдыраа секциясыга кылды турнирлерин организаастап болур арга бар деп болар мен.

М. КӨРГЕН-ОЛ,
Эрэн районун Бай-Дат школалында башкы.

Спартакиадага уткуштур

★ ЧӨӨН-ХЕМЧИКТИН волейболстеринин 6 херээнен, 12 эр командазы районун бири чери дээр маргылдашкан. Алаа тилгээ херээнен болгаш эр командалар республиканын бири чери дээр түнел оюннарга киржир. Ол хүндүгү ат-алдарын «Сут-Хөл» совхозтун херээненер, «Чыраа-Бажы» совхозтун эр улус командалары чедип алган.

★ УЛУГ-ХЕМ районун Кара-Тал, Урбун, Чаа-Хол, Булуң-Терек суурларын волейбол командаларын маргылдаашыга Чаа-Хол суурун команданы тилгел.

Оң соода 32 мөө хурешкен. Алаа Д. Маадыр-оол шүүлгел.

★ «СПАРТАК» эки тура спорт лиялгелдин республика чөвүлени волейбол байыскалалык бири чери дээр маргылдаашы организаастаан. Алаа 8 команда киришкен.

Педагогика институтунун оолдар, ГорОНОнун херээненер командалары бири черлери бүтүрелдиг элгел.

Республиканын шилиндек бөлүн штангистер Кызылга көргүзү маргылдааны эрттирген.

ЧУРУКТА: бодунун деңизинге тилгел штангист Иван Большовтун шөй көдүрүп турары.

Е. ЧУРКИНИН фотоу.

САНИТАР-ЧЫРЫДЫШКЫН

БАЖЫНЫНЫН СҮМЕЛЕРИ

Дыңнаар органы камгалаңар

Дүлөй чорук болгаш дыңнаар органын камгалаңар чорук кулак арыгынын уркуулан тыптыр. Бичааган дыңнаар чорукту камгалаңар-биле кулактарын аарып чорук болурун чугула.

Кулактын эг-не шөктерегей аарып—ортакы кулактын дегиринишкени болур. Ол дүмүчүлүг болгаш өткүн мич-чират калдырыла дегиринишкени-биле үлгүтүп өргөтүлүп, улауштурган. скарлатинанын болгаш өске-даа азыгыларын соода кадан-нашкын кылдыр колдуулаа тыптыр. Дүмүчүлүг болгаш өткөн үлгүн микробтар кулактын ханы черлеринге киргеш, алаа дегиринишкени болду-рар. Бир эвес шын эвес сям-мир болза, микробтар ку-

лакче кирип болур. Сымирерде дүмүчүлүг үттерин бирде бирээни дугай туткан ала-чег-биле сымирип болур. Дыңнаар чорукту камгалаңар-биле С. Сыргылаашкын үеде-де оозум сымирерин чугула.

Кулактын дыка хөй аарыглары дүмүчүлүг азы бооста-нын байдалы-биле харылаа-ны болур. ол органынын аарып чорук дүмүчүлүг органыга база хаалап болур.

Бир эвес кижип дүмүчү-биле тыптып албас азы шугут тыптып албас болза, хоочураан сыры-гыдан, полипадан, аденонда-да болгаш өске-даа азыгылардан аарып чорук чала-вас, ол өмчиге баар болган оң айтмышкыны күсөдөр ужурут.

Чамдыкта кижилер билбес.

нын хараазы-биле кулак аарыш тыптыдырып турар. Олар кулактынын казар, суг азы савап көвү олче кире бээр кылдыр чунуп турарлар. Ол чорук кулактын бара-банарын үрэн азы кулактын дыңнаар үлгү дегиринишкени чедирип болур.

Бир эвес кулак иштиге калды-бир дигит амылап кире бээр болза, олар колуг аңгы кылдыр алаа шиктер. Кулактын калып, ол дигит амы-танын болу ушуту каапырык ораалашкын херек чок. Бичааган чыгып ушуту каапырык ушуту, чок болза водзалы кулакче кудар херек. Мичааган ол дигит амытан өлүр ийиле, азы дагытык үлгү келер. Бир эвес херек болза, өмчиге баар.

редакциянын адреси:

Бызы, Шетинкин — Кравченко кудумчуз, бажын № 3, ТЕЛЕФОННАР: Редакторун 24-63, редакторун ораакчыларын болгаш пропаганда кылдынын 35-24, харыскагалы секретарын 22-35, партияны амырал калдынын 23-54, культура калдынын 37-13, көзө ажал-агы калдынын 21-47, үлгүлүн калдынын 22-64, чаага база совет тургузүлгүлүн 21-27, информация калдынын 2